

Alfred C. Bronswijk

Christus in Seebüll

Een ontmoeting met Emil Nolde - expressionisme en religieuze kunst

Dit stukje Europa is leeg en dunbevolkt. De weinige mensen die hier wonen omhullen zich met stugge geslotenheid in een eindeloos open landschap. Aan de meeuwen zie je dat de kust niet ver weg is. En als het waait proef je hier zelfs het zilt van de zee. Ik heb het over Seebüll. Een onooglijk stipje op wandelafstand van de Deense grens. Nog net in het Duitse Sleeswijk-Holstein. Het is de plek waar de grote expressionist *Emil Nolde* (1867-1956) zich ooit vestigde. Zijn huis staat er nog. Het is nu museum, research-centrum en bedevaartsoord tegelijk. Dagelijks komen er honderden bezoekers, om met eigen ogen *Nolde's* werk te bewonderen. En ik ben één van hen...

Hoge noorden

Seebüll ligt tussen wind en wad in het Duitse hoge noorden. En *Emil Nolde* – of liever Emil Hansen, want dát was zijn eigenlijke doopnaam – werd in 1867 in dat verre noorden geboren. In het gehucht Nolde. In 1902 nam hij de naam van zijn geboorteplaats aan en werd onder die naam beroemd. Eigenlijk was die naamswisseling een liefdesverklaring aan het landschap dat heel zijn werk beslissend zou beïnvloeden. Een boerderij, al negen generaties lang in het bezit was van de familie van zijn moeder, was de directe omgeving van zijn jeugd.

Niet alleen zijn geboortestreek maar ook zijn familieachtergrond heeft *Nolde* gestempeld. De familie was protestants, traditioneel Luthers. Piëtistisch zelfs. Vader was voorzitter van het college van kerkrentmeesters. Op zondag was het zondag – kerkgang. *Nolde* volgde catechese en raakte al in zijn jonge jaren vertrouwd met de Bijbelverhalen, die hij graag uittekende – beelden waar hij later als schilder op terug zou komen.

Maar het boerenbedrijf was niets voor Emil. Op advies van dominee Momensen wordt hij geen kunstenaar, maar meubelmaker. Na zich - moeizaam en deels als autodidact - van kunstnijverheidsman tot internationaal erkend avant-gardistisch kunstschilder te hebben ontwikkeld slaan zijn vrouw Ada en hij

in 1926 voorgoed hun tenten op in dit merkwaardige massieve huis. Hoog op een terp in Seebüll. Dit huis, nu onderdak van de 'Ada und Emil Nolde Stiftung', herbergt onder meer schilderijen, die bewijzen dat moderne kunst én religieuze expressie kunnen samenvallen. Want naast bloemen en kustlandschappen waren religieuze taferelen *Nolde's* belangrijkste onderwerpen. Sommigen gelden nog steeds als dé krachtigste religieuze schilderijen van de 20e eeuw, die tegelijk óók de essentie van het expressionisme weergeven.

Expressionist

Emil Nolde was een expressionist – zeggen de handboeken. Een Duits expressionist om precies te zijn. Expressionisten (Lat. *expressio* = uitdrukking) zijn die kunstenaars die zich, muzikaal, literair of beeldend, concentreren op het bereiken van een zo sterk mogelijke zeggingskracht. Niet de verbeelding van de zichtbare werkelijkheid is hun 'ding'. Centraal staan persoonlijke gevoelens, emoties. Ook religieuze. Ze worden spontaan en zonder omwegen op het doek of papier gebracht. Expressionistische schilderkunst is zodoende intens, gepassioneerd en uiterst persoonlijk. Het schilderslinnen is voor deze kunstenaars een voertuig om emoties te demonstreren. Heftige kleuren en een dramatische penseelvoering laten een typisch expressionistisch schilderij trillen van vitaliteit. Zo ook *Nolde's* schilderijen.

Ter verduidelijking - het begrip 'expressionisme' kwam voor het eerst ter sprake in 1911 bij de 23-e tentoonstelling van de Berlijnse Sezession. En het Berlijnse kunsttijdschrift 'Der Sturm' muntte het woord in hetzelfde jaar om tot het verzamelbegrip voor alle eigentijdse progressieve tendensen in de West-Europese kunst. Tegenwoordig verstaan we onder expressionisme in de beeldende kunst die artistieke beweging, die zich vanaf 1905/06 doorzet en vooral in Duitsland een hoogtepunt bereikt. Onder de voorlopers van de expressionistische schilderkunst rekenen we Gauguin, Van Gogh, Ensor en Munch. Lichtende kleuren en gedeformeerde vormen zijn de geëigende stijlmiddelen¹ van de Duitse expressionistische schilders, die elkaar vonden in de twee kunstenaarsgroepen 'Die Brücke' (Dresden) en 'Der Blaue Reiter' (München). Daarnaast waren er talloze geestverwanten. Denk alleen maar aan C. Rohlfs, P. Modersohn-Becker, M. Beckmann en – *E. Nolde*, de 'vader' van het Duitse expressionisme.²

Het dieper-liggende

Emil Nolde noteerde in zijn memoires: 'het natekenen en afbeelden van de natuur, de werkelijkheid, voldeed me niet meer. Ik heb het papier gekreukt en bekrast totdat er gaten in kwamen, om maar iets ánders, iets méér dan tot nu toe, om het dieper-liggende te pakken te krijgen... alleen door iets geestelijks van je eigen ziel toe te voegen laat je een werk een kunstwerk worden'.³

Dat 'dieper-liggende', die 'geestelijke toevoeging van de eigen ziel' van *Nolde* is het doel van de artistieke zoektocht van elke expressionist. Het expressionisme had onmiskenbaar een 'geestig', zeg spiritueel-metafysisch gehalte. Ook de joods-christelijke motieven en waarden werden zeer serieus genomen. We zouden kunnen stellen: de beweging had ten diepste een religieus-theologische kwaliteit, die helaas door de aan burgerlijkheid en traditionalisme gebonden kerken en theologen niet herkend, zelfs absoluut mis-kend werd.

Paul Tillich

Eigenlijk zou je verwachten dat deze religieuze hang van het expressionisme hoe

De profeet

welke kunstwerken hij van bijzonder belang achtte voor geloof en theologie, zou als antwoord hebben gekregen: die kunstwerken waarin de kunstenaar, onbewust, een zelfinterpretatie probeert te geven van zijn tijd, waarin iets vanuit de diepte door de oppervlakte breekt. Ook al is de voorstelling niet persé religieus, de stijl van het werk geeft aan dat het werk dit wél is. Zo wijst hij op het werk van Van Gogh, Munch en vooral op 'Guernica', van Picasso. Gek genoeg noemt Tillich dit het meest protestantse werk van de 20e eeuw. Ook is hier niets uit de oude schatkamer van de christelijke iconografie afgebeeld. Want voor Tillich is niet zo zeer de 'afbeelding', dat wat wordt voorgesteld zelf van belang, maar wel de 'stijl', hoe het is uitgebeeld.

Het hoogtepunt van religieuze kunst ziet Tillich echter in kunstwerken, waar de religieuze voorstellingen overeenstemmen met de religieuze stijl. Hij denkt daarbij aan de 'Kruisiging' van El Greco, of het 'Isenheimer altaar' van Matthias Grünewald. Maar het neusje van de zalm zijn voor hem toch wel werken van *Nolde*, met het veelluik het 'Leven van Christus' op de eerste rij naast 'Pinksteren'. Ergens schrijft Tillich: 'Ik moet toegeven, heel wat van mijn geschriften zijn van dit schilderij afgeleid, zoals ik altijd meer heb geleerd van schilderijen dan uit theologische boeken.'⁵ Maar de waardering van Tillich voor het werk van de expressionisten was een witte raaf in een land van onbegrip en afwijzing.

Afwijzing

Voor o.a. Jawlensky, Kandinsky en Beckmann was deze afwijzing van de zijde van de gevestigde kerkelijkheid, ondanks hun ernst, menselijk een grote teleurstelling. Maar ook voor de kerk zelf was deze ontkenning een groot verlies én tegelijk

het symbool van de steeds breder wordende kloof tussen de kerk en de moderne cultuur.

Evenzo verging het *Nolde*, ook toen hij bijbels-christelijke motieven ter hand nam, al was hij daarin beslist niet de enige in de kring van expressionisten.⁶ Maar geen van zijn religieuze werken heeft een plek gevonden in een kerkgebouw. Immers, zijn religieus werk was zó controversieel dat in 1912, na een fel kerkelijk protest, zijn schilderijen werden verwijderd van een tentoonstelling van christelijke kunst in Brussel. Toen koning Albert van België deze expositie bezocht bleef de zaal waar *Nolde's* veelluik 'het 'Leven van Christus' hing gesloten. Wat de koning niet te zien kreeg hangt nu permanent in Seebüll.

Het innerlijke

In 1909 bracht een vergiftiging *Nolde* aan de rand van de dood. Eenmaal weer hersteld werd de koorts van de inspiratie over hem meester: 'Een onweerstaanbaar verlangen naar voorstellingen van diepe geestelijkheid, geloof en innerlijkheid was ik gevolgd.' Hij begint te schilderen aan 'Het Avondmaal' (1909). Een paar apostelkoppen en slechts één Christuskop had hij ooit eerder getekend. Voorbeelden had hij niet. Schuchter komt hij er voor uit in zijn autobiografie: 'En nu zou ik het geheimzinnigste en meest innerlijke gebeuren van het christelijk geloof schilderen!' Hij schilderde en schilderde. Niet wetend of het dag of nacht was: Óf ik mens of alleen maar schilder was'.⁷

Niet alleen het beroemde 'Avondmaal' ontstond. Ook 'Pinksteren'. Of de 'Bespotting'. En nog zovele andere, naast dit ontroerende veelluik over leven en de kruisiging van Christus, waar ik in Seebüll lang en nadenkend naar heb gekeken. Zijn 'Avondmaal' en 'Pinksteren' zijn 'Marksteine', absolute mijlpalen, in zijn werk geworden. De wending van de optisch uiterlijke attractie naar de ervaring van de innerlijke waarde.

Warm en heilig

Niet alleen de expressionisten, maar wereldwijd ervaren tal van kunstenaars hoe leerstellingen en letters de geest kunnen doden. *Nolde* legt uit: 'Als ik aan verstarde dogma's gebonden was geweest, ik geloof niet dat ik deze diep ervaren beelden zo krachtig had kunnen schilderen. Ik moest artistiek vrij zijn. Niet God voor mij hebben als een staalharde Assyrische heerser. Maar God in mij. Warm en heilig als de liefde van Christus'.⁸

Vanaf 1909 domineerden religieuze composities *Nolde's* werk, extatisch en met vurige plechtigheid. Daarmee betrad hij de oude gewijde grond met zo'n felheid en interpreteerde de sacrale thema's zo drastisch, dat tegenspraak niet kon uitblijven. Maar *Nolde* repliceerde ironisch, dat de geestelijkheid denkt dat Christus en de apostelen – die in de Renaissance als Italiaanse geleerden werden geschilderd – per definitie zó eeuwig moeten worden afgebeeld. En inderdaad – *Nolde's* 'biblische und Legendenbilder', zoals de schilder ze zélf noemde – zijn van ouds het meest omstreden deel van zijn werk. Een criticus van de Münchner Post schreef 1912 over het veelluik 'Het leven van Christus': 'extremer ästhetischer Nihilismus' – een voorbode van het vernietigende en analoge oordeel van de bruine cultuurrevolutie, 1937, bij de tentoonstelling van 'Entartete Kunst'.⁹

Een uit-kijkend mens

Boven mijn hoofd krijzen de meeuwen. Het waait stevig hier in Seebüll, een vlek op de Europese landkaart. Een open ruimte met een blauwe hemel en een groe-

Artikel

ne grond. Een landschappelijke openheid, waar ik net als *Nolde* ook liefhebber van ben. Hier heeft *Nolde* gewoond, gewerkt, de oorlogstijd doorstaan – met een ‘Mal-verbot’ –, hier is hij gestorven.

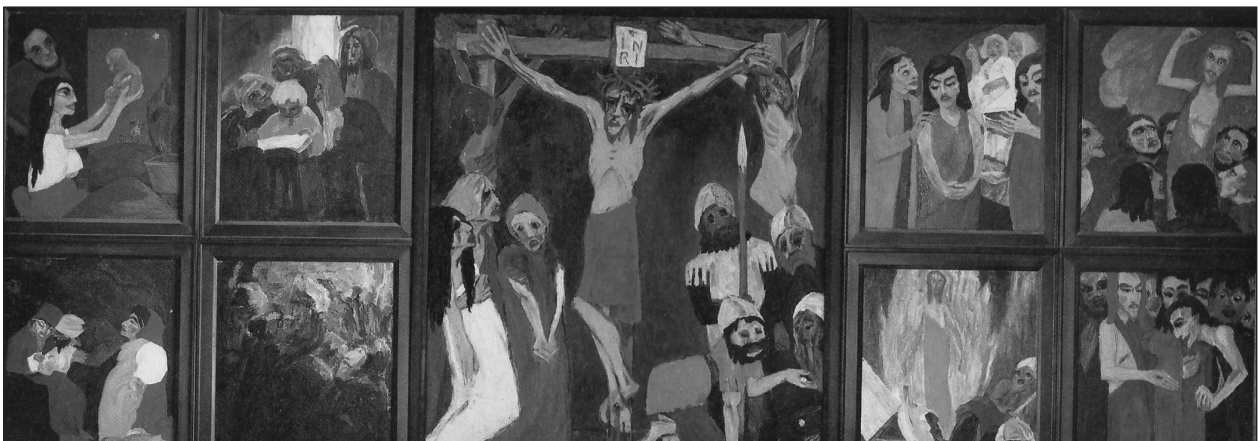
Ik volg het bordje dat de juiste weg aangeeft. Open een witgeverfd hek. Voor mij staat dat merkwaardige huis, gebouwd, 1926, door *Emil Nolde* en zijn vrouw Ada. Het lijkt op een massieve gebochelde gestalte, die de omgevende wijde ruimte aandachtig bestudeerd. Ik vind het huis niet mooi. Een bakstenen lompeheid. Maar de vele ramen in de plompe, introverte architectuur, doen mij vermoeden dat ik hier niet alleen met een uitzonderlijk bouwwerk, maar evenzeer met een opmerkelijke persoonlijkheid heb te maken. De persoonlijkheid van *Nolde*, de expressionist – een zeer introvert, solistisch, maar tegelijk een uiterst uit-kijkend mens. Profetisch, visionair haast.¹⁰ Een mens met ogen, die scherp zien. Een mens die nog steeds intrigeert.

Voor ik bij het huis kom, moet ik de tuin door. Het is nog dezelfde tuin die eens door de *Noldes* werd aangelegd. Bloementuinen hebben vanaf 1908 het werk van *Nolde* bevolkt. Bloemen zullen voor hem een belangrijke bron van inspiratie blijven. Een bloementuin, bloemen – je zou het ook haast een religieus thema kunnen noemen, waarin de kleur en de schoonheid van de schepper scheppend wordt geprezen. Zoals Claude Monet in Giverny al had gedaan liet ook *Nolde* in Seebüll in 1928 deze tuin aanleggen. Opzettelijk, met de meest uiteenlopende soorten kleurrijke bloemen. Langs de perken lopend besef ik, dat bloemen naast (kust)landschappen en religieuze taferelen zijn belangrijkste onderwerpen waren. Maar hebben niet alle drie hetzelfde diepe levensbesef als bron?

Levende inspiratie

Het huis herbergt geen authentiek meubilair. Jammer. Ik had het graag gezien zoals het was. Maar nu is het geprepareerd voor het toerisme. Mij valt op, dat er heel wat bezoekers de weg gaan die ik ook heb gekozen. *Emil Nolde* is geen schaduw uit het verleden, kennelijk. Hij is, hoewel in 1956 overleden, een nog levende inspiratie. Wie zich een beetje in het leven en de leefomgeving, maar ook in het karakter van *Nolde* wil inlezen, raad ik aan de roman van Friedrich Lenz, ‘Der Deutsch Stunde’ ter hand te nemen.

Ik ga het voormalige huis van *Nolde* binnen. Nu een museum, waarin zijn werk in een permanente collectie en met wisselende exposities wordt gepresenteerd.

Boeiend zijn de tentoongestelde aquarellen, die behoren tot zijn fameuze reeks 'Ungemalte Bilder', in het geheim gemaakt toen hij onder de Nazi's een absoluut schilderverbod kreeg. Stel je voor!

Dan ga ik een trap af – het voormalige atelier van deze expressionist. Omgestyled tot een tentoonstellingsruimte. Er lopen al meer mensen rond. Of eigenlijk – ze lopen niet, ze zitten, aandachtig kijkend, denkend, mediterend. Ze kijken naar het beeld waarvoor ik ben gekomen. *Het leven van Christus* (1912). Een veelluik, wat een journalist ooit beschreef als kwalitatief nóg minder dan negerkunst of wat in gekkenhuizen wordt geproduceerd...

Kruisiging

Het is inderdaad een veelluik. Twee maal vier panelen escorteren het grote middenpaneel met de kruisiging. Het verwijst onverholen naar de christelijke iconografie en de kerkelijke traditie van de late middeleeuwen. *Nolde* had hiertoe niet de opzet. Maar op een gegeven moment heeft hij het ensemble bijeengebracht, en zo is het gebeven ondanks scha en schande. De zijpanelen vertellen het verhaal van de geboorte en het leven van Christus. In het midden is hij de crucifixus door soldaten en aanhangers omgeven.

Grof zijn de gedaantes. Dik en ruig is de verf. Plat is het perspectief. Krachtig en fel zijn de kleuren. Eigenlijk is dit grote ruwe veelluik een bewijs dat *Nolde* de schilder was van het 'grotesk-religieuze'. Met een kleurenstorm probeerde hij op mystieke wijze het heilige te doordringen en te doorgronden. De Christusgestalte aan het kruis lijkt mij haast een moderne echo op de gruwelijk geschondene van Matthias Grünewald (Isenheimer Altaar, Colmar). Zo is het ook met de Opgestane

Aansporing tot expressie

Ik besef hoe indertijd de christelijke pers uiterst afwijzend was. Ongehoord om met het heiligste en hoogste kleurige experimenten uit te halen – schreef de ene Duitse krant. En de andere – bij de religieuze kunst moet de kunstenaar slechts rekening houden met wat het publiek verwacht. Een derde spreekt van platheid en godslastering. Het veelluik was ook het allergrootste mikpunt van spot op de nationaal-socialistische hetze-tentoonstelling 'Entartete Kunst' (1937): 'Gemalter Hexenspuk'. *Nolde* is zijn eigen weg gegaan. Zo ook zijn werk. Daardoor is zijn veelluik niet gestort op de grote afvalberg van de christelijke clichés, die hun tijd niet overleven. Daar in Seebüll hangt het nog steeds: Als een vraag- en een uitroepeten bij elke discussie rond beeldende kunst en religieuze expressie.

Ik verlaat het museumhuis, loop door de *Nolde*-tuin met de bloemen, die hij en zijn vrouw ooit hebben geplant. Boven mijn hoofd krijsen de meeuwen. Wanneer ik het witte toegangshek achter mij dichtklap besef ik, dat de échte eigentijdse christelijke (beeldende) kunst niet is gebaat bij voor de hand liggende conventies van het al dan niet gelovige doorsnee publiek. Het zal het moeten hebben van de authentieke durf en vormwil van de individuele kunstenaar. Van de kunstenaar, die, zoals *Emil Nolde*, bereid is vorm en expressie te geven aan zijn/haar authentieke individuele religieuze beleving...

Drs. Alfred C. Bronswijk (1942), theoloog en publicist, schreef naast poëzie diverse werken op het terrein van kunst en symboliek, o.a. het handboek 'Christelijke Symbolen van A tot Z' (Boekencentrum Zoetermeer, 2006) en wijdt zicht momenteel aan een onderzoek naar de religiositeit in het Duits Expressionisme.

Noten

1. De gedeformeerde en vervreemde vormen, die aanvankelijk fel bestreden werden, waren later alom geaccepteerd als kenmerkende expressiemiddelen om de innerlijke diepte weer te geven. De expressionisten, in tegenstelling tot o.a. Kandinsky, gingen nooit zover dat zij de objectieve wereld volledig loslieten, hoe vrij zij deze ook behandelden.
2. Zo: Franz Roh, *German Painting in the 20th Century*, New York Graphic Society Greenwich/Connecticut 1968, p. 27. Hoewel Nolde veel ouder was dan de meeste Brücke-kunstenaars en eigenlijk zijn artistieke bestemming al had gevonden, trad hij toe tot deze groep. Zijn uitgesproken individualiteit maakte dat hij slechts kort lid was, van 1905 tot 1907, maar wel steeds warme contacten met verschillende leden bleef onderhouden.
3. Emil Nolde, *Mein Leben*, Du Mont Keulen 1976, p. 156
4. Zie o.a.: Paul Tillich, *Über die Idee einer Theologie der Kultur*, (1919), GW Bd. IX, De Gruyter, Berlin p. 23. Over de kunstvisie van Tillich in vergelijking met die van andere vooraanstaande theologen: Thomas Kucharz, *Theologen und ihre Dichter, Kultur und Kunst bei Karl Barth, Rudolf Bultmann und Paul Tillich*. Matthias Grünewald Verlag, Mainz 1995.
5. Paul Tillich, *Zur Theologie der bildende Kunst und der Architectur*, GW ,Bd. IX, p. 345.
6. Daarin stond hij niet alleen. Ook andere schilders uit de omgeving van de 'Brücke' pakten dit op. o.a. Karl Schmidt-Rottluff, Paul Klee in zijn latere werk. Verder Ernst Barlach en Wilhelm Lehbruck, die steeds maar weer de menselijke situatie met diepe religiositeit heeft uitgebeeld.
7. Emil Nolde, *Mein Leben*, p. 156.
8. *Mein Leben*, p. 157.
9. Manfred Reuther, Emil Noldes 'biblische und Legendenbilder', in: Emil Nolde, *Legende, Vision, Ekstase. Die religiöse Bilder*, Hamburger Kunsthalle, Hamburg z.j. , p. 14.
10. Horst Schwebel, *Die Kunst und das Christentum, Geschichte eines Konflikts*, C.H. Beck, München 2002, p. 97, e.v. legt een verband tussen de persoonlijkheid van de kunstenaar Nolde en de Christusfiguur als visionaire lichtgestalte.